

D-r VOJISLAV SPAIĆ

ZEMLJIŠNOKNJIŽNI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VRIJEME TURAKA

Zemljišna knjiga je vrlo stara ustanova, pod uslovom da joj se da mnogo širi smisao, nego što ga ona ima u modernim pravima. Tako bi se kao zemljišna knjiga mogao da smatra svaki javni arhiv, gdje nalazimo isprave o poslovima koji se tiču nepokretnina (kupoprodajni ugovori, založna pisma, testamenti, presude itd.), a tu su čuvani u originalu ili prepisu. Ako ovaکو shvatimo zemljišnu knjigu, onda se ona vrlo rano javlja. Najstarija prava uslovljavala su prenos svojine na nepokretninama za razne svečane i javne forme. To nalazimo i u grčkom, starijem rimskom, a docnije i u vizantiskom pravu.¹⁾ U starogermanskom pravu već od petnaestog vijeka n. e. prenos svojine na nepokretninama vršen je javno, pred svjedocima, pred crkvom i narodnom skupštinom. Međutim, zemljišne knjige u užem smislu, javljaju se tek u drugoj polovici XIII vijeka u Češkoj.²⁾ Ove su knjige gotovo identične sa modernim zemljišnim knjigama.

Turske zemljišne knjige (defteri) imaju samo donekle sličnosti sa savremenim zemljišnim knjigama, ukoliko daju opis zemljišta i podatke o posjedniku. Inače su one prvenstveno poreske knjige, u kojima su označeni tačno porezi i ostali tereti, koje je određeni posjednik zemljišta bio dužan da daje državi odnosno gospodaru timara (sahibi timar). Defteri su vrlo stara turska ustanova, koju su Turci naslijedili od Seldžuka. Zapravo defteri vode porijeklo iz stare perzijske države. U najstarije vrijeme perzijske države mi ne nalazimo na redovnu vojsku ni na stalne poreze. Vojska se izdržava od prihoda koje je narod davao većinom u vidu naturalnih poreza (žito, voće), koji su išli u privatnu kraljevu blagajnu. Istom kasnije, sa uvođenjem stalne vojske, dolazi do reformi u poreskom sistemu. Državna blagajna se dijeli od kraljeve. Sa uvođenjem stalne vojske dolazi do redovnog poreza, koji se ustanovljuje na osnovu poreskih knjiga. Naročiti činovnici vrše popis zemlje u provincijama i staraju se o sabiranju poreza, kao državnih prihoda, na osnovu poreskih knjiga (*defter* — defter). Defteri su vođeni na perziskom jeziku i poslije pada perziske države. Halifa Ab-

¹⁾ Vizantiske katastarske knjige (praktici), davale su podatke o zemljištima koja se nalaze u neposrednom posjedu feudalaca, kao i o prihodima sa tih zemljišta. V. Osrogorski, Vizantiske katastarske knjige. Istorisko-pravni zbornik, sv. 2, 1949.

²⁾ Češke zemljišne knjige, koje su bile poznate pod imenom »zemljišne tablice« (»zemske desky«), bile su već u drugoj polovini XIII vijeka javne i davale su službene podatke o svim pravnim poslovima koji su se odnosili na nepokretna dobra (kupoprodaja, pokloni, zaloga, diošba). Upis u tablice bio je pretpostavka stvarnog dejstva pravnog akta. Ove češke »zemljišne tablice« počivale su na načelima javnosti, upisa, pouzdanja i legalnosti, na onim, dakle, načelima na kojima se bazira moderno zemljišnoknjižno pravo.

dul-Melik naredio je, da se defteri imaju voditi na arapskom jeziku. Ovo naređenje protegao je njegov sin Velid na Egipat i Siriju, gdje su se defteri vodili na grčkom jeziku. Formiranjem seldžučke države, defteri se vode opet na perziskom jeziku, jer su vodioci knjiga bili većinom Perzijanci. Karamanoglu izdao je naređenje 1263 (682 po hedžri) godine, da se defteri vode na mješanom tursko-perziskom jeziku, kako su se vodili i po osnivanju bejluka Osman-oglua, nakon raspada seldžučke države.

Defteri su pisani pismom koje se razlikuje od običnog kancelarijskog pisma. To se pismo zvalo na perziskom »šikeste«, a na turskom »kirma«, »sijakat«, — slomljeno, jer su slova bila jedna od drugog razmaknuta bez dijakritičkih tačaka, pa su izgledala kao slomljena. Brojke su pisane na naročiti način. To je pismo ostalo sve do najnovijeg vremena zvaničnim pismom turske finansijske uprave.

Turske zemljišne knjige zvale su se tapu-defteri, njihov vodioc zvao se defterdar, a i ministar finansija zvao se tako. U prvo vrijeme osmanlijske države postojao je samo jedan defterdar. Kasnije ih ima više. Tako jedan glavni defterdar (baš defterdar) stario se o sakupljanju poreza u Rumeliji, drugi defterdar vodio je evidenciju o sakupljanju poreza u Anatoliji, a treći, koji se zvao arapski ili perziski defterdar, bio je odgovoran za skupljanje poreza u Halebu.³⁾ Godine 1576 (904) ovaj treći defterdar premješten je u Carigrad. Najzad, dobile su pojedine velike pokrajine i gradovi posebne defterdare. U Carigradu su ostala do najnovijeg vremena tri defterdara, od kojih je prvi bio ministar finansija i vodio finansijsku upravu cijele imperije, a druga dvojica bili su njegovi pomoćnici.⁴⁾ U Carigradu su vođene zemljišne knjige za cijelu državu (»defter emaneti«, »defterhana«), a u pojedinim ejaletima (vilajetima) postojale su ejalet defterhane, na čijem se čelu nalazio ejaletski defterdar.

Popis zemalja i stanovnika trebalo je da se, prema kanun-namama, vrši svake treće godine. Ti popisi bili su provlašani ili u čitavoj državi ili u pojedinim provincijama, ali nekog ustaljenog reda nije bilo. Ovi popisi su bili baza za sastavljanje deftera i vršenje ispravki u njima. Ona zemljišna knjiga (defter) koja je prvi put osnovana prilikom popisa jednog sandžaka zvala se »stari defter« (»defteri atik«),⁵⁾ za razliku od »novog deftera« (»defteri dzedid«), koji je pisan poslije prvog deftera.

Kad bi Turci zauzeli kakvu novu oblast, preduzimali bi sve da se obezbijedi njena potpuna eksploatacija. Da bi se to postiglo, pristupali su odmah popisu zemlje, bogatstva i svih prihoda od dotične zauzete oblasti. Prilikom uvođenja poreza vodili su računa o običajima koji su vladali u zauzetoj oblasti, dovodeći ih u saglasnost sa turskim pravnim principima.

Kao što je poznato, Turska je u početku bila podijeljena na sandžake,⁶⁾ vojno-upravne jedinice, na čijem se čelu nalazio sandžak-beg, kao vojni i civilni upravnik sandžaka. Tek kasnije, u drugoj polovici XIV vijeka, uvode se beglerbegluci⁷⁾ kao

³⁾ Defterdara su bili visoki državni funkcioneri i dobijali su zemete koji su bili vezani za njihov položaj. Međutim, neki defterdara imali su hasove. Tako rumeljski defterdar imao je has sa prihodima od 160.000 akči, anatolijski od 140.000 akči, a halepski od 130.000 akči. Svako ovo defterdarsko mjesto donosilo je godišnje prihoda nekoliko miliona akči, ako se uračunaju i nedopušteni prihodi.

⁴⁾ Up. Hammer, Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien 1815. I, 48, 57, 63—64; II, 140, 143—145.

⁵⁾ Pokoji put »defteri atik« označava svaku prethodnu zemljišnu knjigu.

⁶⁾ To je turska riječ i znači zastava. Isto značenje imala je i arapska riječ »liva«.

⁷⁾ U početku su bila dva beglerbegluka: rumeljski i anadolski. Murat I osnovao je 1360 g. rumeljski beglerbegluk sa sjedištem u Jedrenu, a kasnije je preseljen u Plovdiv. Bajazid osnovao je anadolski beglerbegluk koji je imao sjedište u Ankari, a 1451 g. prenesen je u Kütahiju. V. Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša, G. Z. m. 1948, str. 174, bilj. 1.

najveće administrativne jedinice. U drugoj polovici XVII vijeka beglerbegluci su pretvoreni u ejalete (vilajete). Svaki sandžak imao je svoje zasebne deftere, uz koje su objavljivane ponekad i kanun-name u kojima se nalaze propisi od specifične važnosti za taj sandžak. Prema tome, defteri bi bile turske zemljišne i poreske knjige sastavljene za pojedine sandžake, u kojima pored evidentiranja prava na posjed zemljišta, nalazimo poreske i feudalne obaveze raje.

Svi defteri su imali veliku sličnost i sistem turskih zemljišnih knjiga bio je isti u svim dijelovima Turske imperije (Anadol, Balkan itd.). To je sasvim razumljivo, kad se ima u vidu, da je ekonomski sistem bio isti u cijeloj Turskoj imperiji, a to je moralo da dobije svoj odraz i u zemljišnim knjigama.

Iz turskih zemljišnih knjiga možemo da pratimo razvitak turskog feudalizma. Od Mehmeda II vidimo naglo jačanje centralne vlasti i ograničavanje prava feudalaca. U defterima iz vremena Sulejmana Velikog nalazimo kulminaciju razvitka turskog feudalizma. Visina eksploatacije raje u defterima je tačno fiksirana, kao i prava feudalaca (spahija). Iz toga se vidi i unutrašnja protivrječnost turskog feudalnog uređenja u sukobu centralne vlasti i feudalaca, koji su išli za tim da se feudalna eksploatacija pojača, čemu se suprotstavljala centralna vlast, težeći da očuva mir u pokorenim zemljama. Međutim, daljim razvitkom turskog feudalizma, feudanci imaju sve veću nadmoć nad centralnom vlasti, što se ogleda i u defterima iz ovih perioda, u kojima nalazimo pojačane feudalne obaveze.

Kao što smo već naglasili, u turskim zemljišnim knjigama fiksirani su porezi koje je raja bila dužna da plaća državi, kao i razne feudalne obaveze prema gospodaru timara. Skupljanje poreza i raznih novčanih i naturalnih dažbina moglo se vršiti uglavnom samo na osnovu zemljišnih knjiga. S obzirom na ovo, čuvanje zemljišnih knjiga bio je vrlo važan zadatak.

Finansijska organizacija turske države bila je takoreći oličena u defterima. Pored centralnog defterdara i njemu podređene centralne defterhane, u ejaletima, ejaletski defterdar rukovodio je ejaletskom defterhanom i starao se o pribiranju poreza u dotičnoj oblasti. U defterima su vođene dvije rubrike. U prvoj su bili označeni prihodi koji ulaze u centralnu blagajnu to jest državni porezi, a u drugoj su bili označeni timarski dohoci tj. obaveze raje prema feudalcima. Iz turskih zemljišnih knjiga vidimo da je feudalna renta bila pretežno naturalna a djelimično i radna, što je karakteristično za tursku feudalnu ekonomiku. Ali porez, koji je plaćan državi, uglavnom je plaćan u novcu. Skupljanje poreza spadalo je u nadležnost finansijskog defterdara (mal-defterdar). Timarski prihodi spadali su u nadležnost timar-defterdara, kao posebne ustanove. Timarski defterdar bio je, dakle, odvojen od finansijskog (mal) defterdara. Međutim, u nekim ejaletima, poslovi timar-defterdara spadali su u kompetenciju mal-defterdara. Prihode, na koje je imao pravo timar sahibija, skupljao je ovaj sam, i o tome nije vodio nikakve deftere, niti je o skupljenim приходima polagao kome računa. Nasuprot tome, o porezima koje je raja plaćala državi, pravio se svake godine obračun. Taj obračun vršio je mal-defterdar od sandžaka do sandžaka.

Emini, činovnici ejaletske defterhane, skupljali bi podatke o pojedinim sandžacima na licu mjesta, o zemljištima, posjednicima, njihovom imovnom stanju, feudalnim obavezama i to je služilo kao podloga za popis. Činovnici defterhane prilikom vršenja popisa nisu se držali jednog određenog sistema. Činovnici su išli od sela do sela i popisivali starješine porodica i odrasle muškarce, utvrđivali broj kuća opterećenih porezom i iznos poreza koji selo ima da plati. Zatim su posebno izdvajani prihodi pojedinih domaćin-

stava u žitu, vinu i dr. te je određivan ušur (desetina) koji bi dotično domaćinstvo moralo da daje. Nadalje, utvrđivano je koliko svako domaćinstvo ima košnica, stoke, posebne ovaca, i daju se detaljni podaci o imovini svakog domaćinstva. Na mjestima gdje se ovi detaljni podaci nisu mogli skupiti, u defterima ne nalazimo ovih pojedinosti, nego se utvrđuju samo globalni iznosi. Tako kod ovakvih sela označava se ukupna suma poreza kojim je selo opterećeno, ko ima da preda porez (obično starješina sela), kada i kome.

U ejaletskoj defterhani, gdje bi ovi podaci bili skoncentrisani, pisari bi sastavili deftere za pojedine sandžake. Defteri su pisani u dva primjerka. Ejaletski defterdar slao je jedan primjerak deftera, kao rezultat popisa, centralnoj defterhani (»defter emaneti«), u Carigrad, a drugi primjerak čuvan je u ejaletskoj defterhani, da bi se upotrebio kao osnova prilikom slijedećeg popisa.

U defterima je tačno označeno ime naselja. Mjesta koja se unose u deftere, prema stepenu naseljenosti, dijele se na grad i selo. Kod nas defteri spominju kasabe, sela, mahale i posebne njive (»mezrea«). U defteru je tačno označen broj muških stanovnika, broj kuća, razrez poreza, a na završetku vrši se specifikacija tih poreza. Kod određivanja poreza primjećujemo u defterima dva principa. Ako defterdar odmjerava porez za svaku godinu onda se oni daju otsjekom (»mukata«), tj. plaća se određeni godišnji iznos i kod ovih se poreza onda ne plaća u pojedinosti. Međutim, ako se porez ne plaća otsjekom, u tom slučaju selo u svako doba daje na prihode porez i tada se obračun prihoda unosi iz godine u godinu u pojedinostima. Zbir prihoda prikazuje se na vrhu liste, a ne na kraju. Kod određivanja poreza, koji se plaća otsjekom godišnje, uzima se u obzir broj stanovnika i bogatstvo sela. Na ovaj način razrezan porez, seljaci međusobno sporazumno dijele i određuju način njegovog skupljanja.⁹⁾ Porez otsjekom plaćala su mnoga mjesta koja su uživala izvjesnu autonomiju. Na ovaj način uglavnom su plaćali porez oni krajevi gdje su bili nastanjeni stočari (vlasi).

Kao što smo iz dosadašnjeg izlaganja vidjeli, turske zemljišne knjige, defteri, stara su turska ustanova i vode svoje porijeklo iz seldžučke odn. stare perziske države. Da li i uolikoj mjeri su na turske zemljišne knjige uticale vizantijske katastarske knjige, trebalo bi da bude predmet specijalnog izučavanja. Turski defteri bili su u istom istoriskom periodu gotovo istovjetni u cijeloj turskoj imperiji, sa mjestimičnim odstupanjima s obzirom na specifičnosti pojedinih oblasti. Inače, način sastavljanja i forma deftera može se smatrati da je bila ista u cijeloj Turskoj. Ovo je od osobitog značaja za proučavanje turskog zemljišnoknjižnog sistema u Bosni i Hercegovini, jer se kod nas nisu sačuvali defteri bosansko-hercegovačkih sandžaka. Kako je poznato, izvjestan broj tih deftera čuva se danas u Arhivi Pretsjedništva vlade u Carigradu. Stoga ćemo biti prisiljeni da se pri radu poslužimo analogijom.

Prilikom svog boravka u Carigradu 1938 god. prof. B. Đurđević uspio je da prepíše dva deftera Crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića (iz 926 g. — 1520/21, a drugi iz 929 g. — 1523) i prevode istih ljubazno nam je stavio na raspoloženje. Ovi defteri omogućiće nam da, uz postojeće bosanske i hercegovačke kanunname, koje su bile sastavni dijelovi deftera, kao i uz očuvane spahijske berate i izvode iz deftera (»defteri mufassal«) dobijemo sliku o turskom zemljišnoknjižnom sistemu kod nas.

⁹⁾ Up. dr. L. Fekete, Türk vergi tahrirleri (turske poreske knjige), Belleten, br. 42, 1947, str. 299—328. Prevod u Opštem seminaru za istoriju države i prava, Pravnog fakulteta u Sarajevu.

II

Odmah po zauzeću Bosne, još za Mehmeda II, počeo je da se vrši popis. Dubrovčani spominju 1475 g. na sjednici »vijeća umoljenih« jednog Turčina, »qui venit ad faciendum descriptionem Bosnae«. Drugi popis je vršen 1496 g. Ponovni popis Hercegovine izvršen je 1515 g. za sultana Selima I. Dubrovčani tada spominju emina, koga dubrovački spomenici nazivaju »pripisnikom«, »qui facit descriptionem sanzachatus Cherezgouine.«⁹⁾ Bosna je vrlo rano dobila svoju defterhanu.¹⁰⁾ Prema tradiciji, jedan bosanski spahija donio je pred Mehmeda II glavu bosanskog kralja i tražio samo »po muhura, da ne dolazi radi timara čak u Carigrad.«¹¹⁾ Iako je Hercegovinom upravljao po koji put samostalno naročiti paša, u zemljišnoknjižnim stvarima ona je uvijek bila u zajednici sa ostalim sandžacima i imala je s njima zajedničku timar-defterhanu. Defterhana držala se u Bosni sve do 1851 g. kad ju je Omer paša Latas prenio u Carigrad.

Defteri i u Bosni i Hercegovini vodili su se prema sandžacima.¹²⁾ Svaki sandžak imao je svoje zasebne deftere. Po sandžacima su vođeni: »defteri idžmal«, a to su defteri u kojima su bili upisani svi timari jednog sandžaka i »defteri mufassal«, to jest defteri u kojima su upisane sve zemlje jednog timara sa svim detaljnim podacima. U defteru mufasal bila je, dakle, upisana sva raja jednoga sela, njeni porezi i prirodna davanja, kao i sve ostale dažbine.¹³⁾ Ova dva deftera po pravilu treba da daju saglasne podatke o zemljištima i dažbinama. Ukoliko bi između njih došlo do nesaglasnosti, odlučujući su upisi u »defteri mufassal«, jer je on osnovna zemljišna knjiga, a »defteri idžmal« je samo izvod iz njega.¹⁴⁾

Bosna i Hercegovina imala je dvojicu defterdara, koji su imali rang zaima. Jedan se zvao mal-defterdar (finansijski defterdar) koji se starao o skupljanju poreza i imao je zeamet od 85.300 akči,¹⁵⁾ a drugi se zvao timarski defterdar, koji je vodio evidenciju o timarima i pripadao mu je zeamet od 46.000 akči.¹⁶⁾ Prihodi defterdara zavisili su i

⁹⁾ Truhelka, Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive, str. 178.

¹⁰⁾ Matasović, Fojnička regesta, str. 85.

¹¹⁾ Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, str. 29.

¹²⁾ Broj sandžaka u Bosni i Hercegovini mijenjao se za vrijeme turskog gospodstva. Razlog je bio taj što su Turci pripajali Bosni i Hercegovini novozauzete oblasti, koje istoriski nisu pripadale ovim zemljama. Kad su te oblasti Turci izgubili, onda je dolazilo do smanjivanja broja sandžaka. Tako Aini Ali (Aini Ali Muedžinzade: Sammlung des Lehnsesetze im osmanischen Reiche unter Sultan Ahmed I, — objavljeno kod Tischendorf, Das Lehenswesen in den Moslemischen Staaten, Leipzig 1872, S. 70.) navodi (1610 g.), da je Bosna i Hercegovina imala 8 sandžaka (Bosna, Klis, Hercegovina, Zvornik, Požega, Zračna, Krka i Orahovica). Evlija Čelebija, putnik i pisac iz XVII vijeka, navodi iste sandžake kao i Aini Ali. Ali Čauš (H. Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša, G. Z. m. 1947, str. 145) navodi (1654 g.) da je Bosna imala 7 sandžaka. Ti su sandžaci uglavnom isti kao i kod Aini Ali, osim sandžaka Orahovice, koji je tada bio ukinut i Požega, koja je pripala ejaletu Kaniži, a pogrešno spominje i novi sandžak Pakrac koji je identičan sa sandžakom Zračna. U ratu 1683—1699 izgubila je Turska slavonske sandžake, Liku i Dalmaciju, tako da je Bosna i Hercegovina imala tada 4 sandžaka i to: Bosnu, Hercegovinu, Klis i Zvornik. Usljed teritorijalnih gubitaka u Dalmaciji sandžak Klis bio je smanjen. Isti ovi sandžaci navode se u defteru o kontrolnom pregledu bosanskih spahija na rijeci Prutu 1711 g. (Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine. G. Z. m. 1930, str. 8). Za vrijeme Omer-paše (1851 g.) Bosna je podijeljena na šest sandžaka (sarajevski, travnički, banjalučki, bihački, zvornički i novopazarski).

¹³⁾ Aini-Ali, S. 94.

¹⁴⁾ Ali Čauš, str. 200.

¹⁵⁾ Aini-Ali, S. 70. Hammer, II, 251, navodi, naprotiv, da je njegov zeamet iznosio 46.000 akči.

¹⁶⁾ Aini-Ali, 70; Hammer, II, 251.

od taksa (»kalemije«) koje su se plaćale na nove berate, kao i na berate koji su se obnavljali svake godine (»tedždidi berat«).¹⁷⁾ Zeameti defterdara nisu se mogli smanjiti niti zamijeniti, i svaki novopostavljeni defterdar dobijao je isti zeamet svoga prethodnika.¹⁸⁾ Sandžački defteri čuvali su se u defterhani za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, a njihovi prepisi čuvali su se u centralnoj defterhani za cijelu Tursku imperiju u Carigradu.

Pisar u defterhani je vršio vrlo važnu i povjerljivu dužnost. Stoga, ukoliko se defterdaru pisar učini nepouzdan ili nesposoban, mogao ga je smjeniti i tražiti od beglerbega da postavi za pisara drugog, ko ima više sposobnosti za tu dužnost. Defterdar je morao da pazi da ne izvrši ni jedno beglerbegovo naređenje koje bi bilo protivno kanunima. Ukoliko bi beglerbeg htio da preduzme što protivno zakonu, bio je dužan defterdar da ga na svaki način u tome spriječi, i ako u tome ne bi uspio, dužan je bio o tome da izvjesti Portu. Defterdar koji bi protivno postupio, trebalo je da bude smijenjen sa svoga položaja.¹⁹⁾

Institucija deftera u Bosni i Hercegovini imala je cilj da unese red i sigurnost u posjedničkim odnosima, u davanju prirodne rente, u plaćanju poreza i ostalih dažbina. To je bilo naročito potrebno u Bosni i Hercegovini, kao perifernim oblastima Turske imperije, gdje najprije dolazi do izražaja težnja feudalaca da se oslobode pritiska centralne vlasti, pa mijenjaju samovoljno posjedničke odnose na zemlji i povećavaju na svoju ruku feudalne obaveze obrađivača zemlje. Uvođenjem deftera centralna vlast želi da uguši ovu samovolju feudalaca. U tome uspijeva samo djelomično. Naime, odnosi fiksirani u defterima u važnosti su u praksi samo za feudalce, a u odnosu na raju, oni nisu mnogo značili u specijalnim bosanskim prilikama, kad se u odnosu na njih nisu respektovali ni fermani, ni ostale naredbe centralne vlasti. I ovdje već nailazimo protivrječnosti u turskom feudalnom sistemu. Ukoliko je centralna vlast više slabila, utoliko je više željela da raznim sredstvima pojača svoje pozicije. Ali, sve to nije moglo da zaustavi rušenje feudalne zgrade, a time i moći i snage Turske imperije. U ta sredstva spadala je i kanunska naredba da se defteri imaju obnavljati, popisi stanovnika iznova vršiti, i to u početku svakih trideset godina, a kasnije svake treće godine.^{19a)} Međutim, i pored tih ponovnih popisa, feudalci su samovoljno rješavali pitanja posjeda zemlje i procjene doprinosa. Odnos između raje i gospodara timara u pogledu prirodne rente, nije često u defterima fiksiran, nego je bio predmet njihovog slobodnog sporazuma. U defterima su i dalje upisivani umrli, bolesni (neizlječivi), iako je protivan propis postojao. Proizvoljnost raznih upisa u deftere i nerespektovanje deftera naročito se pojačava u vrijeme opadanja turskog timarsko-spahiskog poretka.

Na početku svakog sandžačkog deftera nalazila se tugra, zatim dolazi invokacija i datiranje. Iza toga dolazi nekad kanun-nama koja se odnosi na dotični sandžak i sadrži sve naredbe koje su specifične za taj sandžak.²⁰⁾ Poslije toga dolazi opis velikih po-

¹⁷⁾ Hadžibegić, op. cit. 177, bilj. 18.

¹⁸⁾ Hammer, I, 359.

¹⁹⁾ Hammer, I, 357—358.

^{19a)} Hammer, I, 336, II, 77, 78.

²⁰⁾ Izvjestan broj kanun-nama iz bosanskih deftera je sačuvan. Tako bosanska kanun-nama iz 1530 g. (objavio Đurđev, G. Z. m. 1948, 189), bosanska kanun-nama iz 1565 g. (objavio Truhelka, G. Z. m. 1917, 428), bosanska kanun-nama iz 1565 g. (objavio Hadžibegić, G. Z. m. 1948, 201), hercegovačka kanun-nama iz 1637 g. (objavio Skarić, G. Z. m. 1934, 107), zbornička kanun-nama iz XVII vijeka (objavio Filipović, G. Z. m. 1948, 223), požeška kanun-nama iz 1545 g. (objavio Đurđev, G. Z. m. 1946, 129), sremska kanun-nama iz 1588/89 (objavio Đurđev, G. Z. m. 1949). U ovom broju »Istorisko-pravnog zbornika« objavljuje Br. Đurđev kanun-namu za bosanski, hercegovački i zbornički sandžak iz 1539 godine (str. 227—240).

sjeda sultana i hasova beglerbega, sandžak bega i ostalih visokih funkcionera, te zeameta i timara. Tako se i u crnogorskom defteru iz 1523 (929) g. navode sultanovi hasovi sa detaljno fiksiranim prihodima. Označen je broj obrađenih i praznih baština sa prihodima koje daju; navedeni su i prihodi od solana, kamenoloma, mlinova, a na kraju je navedena globalna suma sultanovih prihoda u crnogorskom sandžaku. Isto tako, tačno su označeni prihodi crnogorskog sandžak-bega. Beglerbeg bosanski imao je has sa prihodima od 650.000 akči godišnje²¹⁾ Defteri su služili za registraciju svih timarskih posjeda. Potrebno je naglasiti, da se jedan dio prihoda sa zeameta i timara upotrebljavao za izdržavanje samog timar sahibije, a zemlja koja je davala te prihode zvala se »kilič« — »zemlja sablje«. Tako je postojao »kilič« timar, »kilič« zeamet. Kod zeameta »kilič« je iznosio 20.000 akči, a kod timara njegova je visina bila različita. U Bosni i Hercegovini iznosio je »kilič« kod timara 3.000 akči. Ako je u »idžmal« defteru, na primjer, unesen na nekoga zeamet 20.000 akči, to je onda »kilič« zeamet, minimum zeameta, ispod koga on nije mogao ići, i u slučaju da je takav posjed upražnjen, ne može se na drugoga prenijeti sa prihodom manjim od 20.000 akči. Međutim, ako je taj posjed u defter unesen sa prihodom iznad 20.000 akči, onda se taj višak zove »hissa«, tj. dodatak, i ako se takav zeamet uprazni, na drugoga se mora prihod od 20.000 akči nesmanjen prenijeti, a dodatak (»hissa«) može da se spoji sa drugim feudalnim posjedom.²²⁾

Feudalni posjedi u Turskoj dodjeljivali su se carskim beratima. Međutim, u prvom stadijumu turskog feudalizma, beglerbezi su mogli dodjeljivati sve timare. Kasnije, sa jačanjem centralne vlasti, to im je ovlašćenje suženo, te su mogli da dodjeljuju samo timare sa manjim prihodima. Razlog davanja ovog ovlašćenja beglerbezima treba tražiti u naglom povećanju broja timara, pa je tehnički bilo neizvodljivo da sultan svakome timar sahibiji izdaje berat. Timari koji su se dobijali samo na osnovu carskog berata²³⁾ zvali su se tezkireli timari. Ako bi ovakav timar bio upražnjen, beglerbeg bi izdavao tezkeru (akt kojim bi predlagao novog timarskog posjednika), na osnovu kojeg je Porta izdavala berat. Naprotiv, tezkiresiz timar (bez tezkere), ako je bio upražnjen, bili su ovlašćeni beglerbezi da ga dodjeljuju, izdajući svoj berat.²⁴⁾ U svim beglerbeglucima nije bio isti kriterijum za određivanje tezkiresiz timara. U Rumeliji, Budimu, Bosni i Temišvaru tezkireli timar je bio od 6.000 akči, a ako je samo jednu akču bio manji, onda je to tezkiresiz timar. U beglerbegluku Anadoliji tezkireli timar je od 5.000 akči, a ispod toga je tezkiresiz. Isti kriterijum važio je i za otok Kipar.²⁵⁾ Tezkireli timar koji je kao takav unesen u defter zabranjeno je komadati. Dijelovi ovakvog timara ne mogu se »timarskim tezkerama« dodjeljivati kao tezkiresiz timari. Tezkireli timar može da se dodjeli samo u cjelini pojedincu ili i dijelovi njegovi nekolicini, ali ne kao samostalni timari, nego kao timarski dijelovi. Ako se ovakav jedan timarski dio uprazni, ne smatra se kao samostalni timar, nego kao dio prvobitnog timara.²⁶⁾

²¹⁾ Aini-Ali, 60.

²²⁾ Aini-Ali, 88, 89.

²³⁾ U beratima su bila opisana sela koja se daju u timar, sa tačnim naznačenjem kuća, baština, čiftlika koji ulaze u njegov sastav, sa ukupnim prihodima koje je timar donosio.

²⁴⁾ Na beratima koje su beglerbezi u Bosni izdavali za tezkiresiz timare nalazio se beglerbegov muhur, koji je po pravilu stavljen na njegovoj poledini. Na sredini berata napisano je »padišahimiz« (naš car), čime se htjelo označiti da beglerbeg dodjeljuje timar u ime i po ovlašćenju sultana. Na desnoj strani teksta berata (»timarske tezkere«) nalazio se beglerbegov potpis (penča). Na završetku berata uvijek se označava mjesto izdanja. Up. R. Muderizović, Nekoliko muhurova bosanskih valija, G. Z. m. 1916, br. 1 i 2, str. 1—2.

²⁵⁾ Aini-Ali, 88—94; Ali Čauš, 193—196.

²⁶⁾ Hammer, I, 359—360.

Poznato je, da je gospodar timara (spahija) imao glavnu obavezu da učestvuje u ratu. U rat je spahija odlazio sa svojim džebelijama (oklopnici), čiji je broj zavisio od veličine, njegovog timara. Ukoliko spahija ne bi izvršavao ovu svoju obavezu, timar mu je oduziman i on je brisan iz deftera. Da bi se tačno ustanovilo da li spahije ispunjavaju svoje obaveze prema državi, priređivani su kontrolni pregledi (joklama). Pri tome se sačinjava defter o kontrolnom pregledu (joklama defteri), u koji se upisuju svaki timar i zeamet. Ispod toga označava se ime onoga, na koga je timar upisan. U ovom defteru označavaju se i glavna sela u timaru, kao i visina prihoda koji on daje.²⁷⁾ »Joklama defteri« čuvaju se u defterhani i oni su od velike važnosti, jer čine kraj mnogobrojnim sporovima koji su vrlo česti bili naročito kod manjih timara. Onaj timarski posjednik koji je bio na kontrolnom pregledu, smatra se punovažnim i druga lica ne mogu uspjeti sa zahtjevom da im se taj timar ustupi. Kad je počela kriza turskog feudalizma koncem XVI i početkom XVII vijeka Aini-Ali ističe, da na deset timara nije u ratu dolazio skoro nijedan čovjek, a za vrijeme žetve oko jednog timara sporilo se deset ljudi.²⁸⁾ Poznati su kontrolni pregledi timara koji su izvršeni u cijeloj Turskoj za vrijeme Murata 1632 i 1635 g. kojom je prilikom pročišćeno pitanje uzurpatora timara.²⁹⁾ Poznati su i kontrolni pregledi koji su izvršeni nad bosanskim timarlijama. Tako je održan kontrolni pregled timarlija grada Hodidjeda 1565 g. Na rijeci Prutu održan je 1711 g. kontrolni pregled bosanskih spahija, koji su učestvovali u ratu protiv Rusije.³⁰⁾

Timari su bili nasljedni. Naslijediti su mogli samo spahijski sinovi. Njihovo nasljedno pravo u početku je baziralo na običajima, koji su tokom vremena uzakonjeni. Prema zakonu Sulejmana Velikog od 3 redžepa 937 (1530)g. ako bi iza smrti spahije njegovi sinovi bili stari 12 godina, mogli su do sedamnaeste godine da zatraže očev timar. Ako bi za djedova života umro otac, mogli su da zatraže djedov timar u roku od 10 godina iza njegove smrti. Međutim, i u slučaju ako bi spahija postao nesposoban za ratnu službu, mogli su njegovi sinovi da zatraže njegov timar u roku od 7 godina, ali pod uslovom da učestvuju u ratu. Sve ove promjene morale su se registrovati u defteru na osnovu berata odn. timarske tezkere i istom onda bi sinovi smatrani kao punovažni posjednici timara. U slučaju da nije bilo sinova, timar je kao upražnjen dodjeljivan kome spahiji iz istog sandžaka. Iako je pravilo bilo da spahija mora da se stalno nastani na svome timaru, kako bi mogao lakše da vrši svoju vojnu službu (na poziv nadležnog alajbega mora odmah da dode na zbornu mjesto kako bi se sa svojim sandžakbegom što prije stavio pod komandu beglerbega), docnije, u daljem razvoju turskog feudalizma, bilo je otstupanja, tako da su feudanci stanovali van svog feudalnog posjeda, a ovaj su, u stadijumu raspadanja turskog feudalizma, mogli čak da daju i u zakup. Inače, poznato je, da veliki broj feudalnih posjeda nije imao zemlje na okupu u jednom sandžaku, nego su se njegovi dijelovi nalazili u raznim sandžacima. Taj slučaj je vrlo čest i kod timara. U ovakvom slučaju sve bi zemlje takvog timara bile upisane u defteru onoga sandžaka, gdje se nalazilo glavno selo, glavna zemlja toga timara. Na ovaj način mogla je defterhana da vodi lakšu evidenciju o ovakvim timarima.

Spahije su, pored berata odn. timarske tezkere u kojima su njihovi posjedi samo uglavnom bili opisani sa ukupnom sumom prihoda, posjedovali i izvode iz opširnog deftera (»defteri mufassal«), u kojima su detaljno opisana sela, koja ulaze u timar, poje-

²⁷⁾ Na primjer, zeamet na imenu Salihovu, selo Pokrvenik u Jeleču. Vrijednost njegova prihoda 28.955.

²⁸⁾ Aini-Ali, 100; Hammer, I, 375.

²⁹⁾ Matasović, op. cit. 81.

³⁰⁾ Skarić, Sarajevo, 80; Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711), G. Z. m. 1930.

dine baštine i čiftluci sa tačnim naznačenjem njihovih posjednika. U ovom izvodu su bili i detaljisan svi prihodi koje spahija ima pravo da traži sa svoga timara.³¹⁾

U defterima susrećemo izraz baština, za oznaku individualnog seljačkog gazdinstva, koje se nalazilo u posjedu hrišćana, za razliku od čiftluka, koji je označavao seljački posjed muslimanske raje. Kao što je poznato, u starim turskim kanun-namama rajom su nazivani ne samo seljaci hrišćani, nego i muslimani. Istom u XVIII vijeku pod rajom se podrazumjevaju isključivo hrišćani. Razlikovanje rajinskih zemljišta u defterima na baštine i čiftluke od značaja je u pogledu plaćanja poreza i ostalih dažbina, jer hrišćanska raja nije plaćala iste poreze kao muslimanska raja. Ako bi baština prešla u ruke muslimana, onda bi ovaj plaćao sve one poreze i dažbine upisane u defteru, a koje je do tada plaćao hrišćanin. Razlika između njih ogleda se i u pogledu nasljeđivanja, jer nisu za baštinu i čiftluk važili isti nasljedni propisi. Nasljeđivanje na baštini vršeno je po propisima kanuna, a za čiftluk važili su propisi šerijatskog nasljednog prava.

Od ovih seljačkih baština treba razlikovati »vojnučke« baštine, a to su bili oni seljački posjedi koje su držali vojnuci. Vojnučka baština nije se nasljeđivala kao čiftluk ili baština, nego je ustupana onome koji bi došao na mjesto umrlog vojnuka. Vojnučka baština bila je oslobođena desetine, a nije plaćala ni poreza ni ostale dažbine.³²⁾ Vojnučke baštine bile su upisane u specijalni defter koji je vođen u svakom ejaletu. Vojnik je dobijao tezkeru za svoj posjed od vojnučkog sandžakbega (vojnik-bega). U slučaju da je neko istovremeno upisan i u vojnučki i u rajinski defter, odlučujući je bio upis u vojnučki defter, i takvo se lice smatralo vojnikom. Bosanska kanun-nama od 1565 g. koju je objavio Truhelka,³³⁾ određuje, da ako su vojnučke zemlje u zajednici sa rajinskom zemljom njegove braće i između njih nema određene granice, onda će se iz toga zajedničkog zemljišta izdvojiti onoliko zemlje, koliko prema propisima ejaleta odgovara vojnučkoj baštini. Ovo je trebalo da se evidentira i u mufassal defteru.

U defterima se spominju i filurdžijske zemlje. Pod filurdžijama podrazumjevaju se vlasni (stočari), koji su plaćali porez zvani filuri.³⁴⁾ Taj porez iznosio je jedan dukat od svake vlaške kuće i plaćao se otsjekom godišnje, a bili su oslobođeni ostalih poreza, koje su inače plaćale seljačke baštine. U crnogorskom defteru od 1523 (929) g. registrovane su filurdžijske baštine, koje plaćaju porez otsjekom. Ovdje je filur iznosio 55 akči. U kanun-nami koja je pridodata ovome defteru daje se obrazloženje za plaćanje filurije: »Ranije pri zauzimanju live Crne Gore popisana je i kad je defter nastao, desetak, harač i ispendže je nametnuto. Ali, kako je spomenuta liva neprohodna i kamenita ze-

³¹⁾ Ovakvih izvoda iz bosanskih deftera sačuvano je dosta. Pošto su oni vjerni prepisi mufassal deftera, uslijed nedostatka originalnih bosanskih deftera, mogu nam poslužiti da se upoznamo sa načinom njihovog vodenja i šta je sve upisivano. Na početku svakoga izvoda stoji carska tuga i potpis (penča) pečat. Zatim, oznaka da je to kopija novog opširnog deftera (defteri dzedidi mufassal), datum pravljenja izvoda, oznaka nahije i sandžaka i detaljan opis sela. Izvodi se pišu bez tačaka u sijakatu, radi zaštite od falsifikata. U jednom izvodu od redžepa 1178 (1764—65) stoji: »Nahija Neretva, u livi Klis, selo Vrh dol, pripada spomenutoj nahiji« zatim se navode baštine i čiftluci: 1) Alagoz Mustafa, sin Radoja, 2) baština Radoja u ruci Sefera sina Mustafina, 3) baština Radosava u ruci Pir Ali Mustafe, 4) baština Miloja u ruci Nesuha, sina Mehmedova, 5) baština Husejinova u ruci Mehmeda, 6) baština Alijina u ruci Mihaila, sina Jovana, 7) čiftluk Mustafe sina Alijinog itd. Zatim je označen prihod od taksa, »benak«, »mudžerad«, »čift« sve ukupno 1096 akči. Pšenice 6 (150) tj. 6 kile (mjerica) — 150 akči, mješanog žita 9 (120), zobi 12 (120), vino 10 medri 70 akči. Na bostan, sijeno, lan, pčele i zelen 267 akči. 230 akči mlađarina, poljačina, tapiska taksa i salarija 367 akči. Sve ukupno 4.000 akči. (Turski arhiv. Zem. muzej br. 3948).

³²⁾ V. Đurđev, O vojnicima, G. Z. m. 1947, str. 94.

³³⁾ Truhelka, Stari turski agrarni zakonik za Bosnu, G. Z. m. 1916, str. 474.

³⁴⁾ Riječ filuri znači dukat, a dolazi od novolatinske riječi florenus (dukat).

mlja, to raja nije sposobna da daje desetak, harač, ispendže i druge poreze, pa je na svaku kuću i baštinu stavljeno prema vlaškom običaju pedeset i pet akči. Od toga trideset tri akče je za carsku blagajnu kao harač, dvadeset akča je ekvivalent za desetinu i ispendže sandžak-begu, a dve akče pripadaju carskim vojnicima koji skupljaju harač.³⁶⁾ Svuda u turskoj državi gdje je bilo vlaha, plaćali su istovjetan porez filuri kao i u Crnoj Gori. I u Bosni, filurdžijske baštine plaćale su filur, koji nije bio iste visine kao u Crnoj Gori. Visina ovoga poreza zavisila je od vrijednosti dukata.³⁸⁾ Filurdžijske zemlje mogle su biti objekat pravnog saobraćaja i uslijed toga ne bi gubile filurdžiski karakter.

Baština je trebalo da bude takve veličine, kako bi mogla seljačka porodica da se izdržava i da plaća odgovarajuće poreze i dažbine. S obzirom na razliku u plodnosti zemlje nisu baštine iste veličine. Postojale su tri kategorije baština prema bonitetu zemlje. Prva kategorija, za najplodnije zemlje, iznosila je 70 dunuma,³⁷⁾ druga kategorija, za zemlje srednje plodnosti, do 100 dunuma, a treća kategorija, za najslabije zemlje, do 150 dunuma. U defterima su bila označena imena posjednika baština i to lično ime i lično ime oca. U crnogorskom sandžaku u XVI vijeku u defterima se označavaju kao »prazne baštine« one, koje su samo dio jedne baštine, (treći ili četvrti dio veličine normalne baštine) i koje niko ne traži. Posjednici koji uživaju ovakve »prazne baštine« plaćaju smanjeni porez i ostale dažbine, ali moraju da ih odmah ustupe onima koji bi željeli da plaćaju pune poreske takse. Ako bi ova »prazna« baština bila neobrađena onda se ne može ni od koga, pa ni od rođaka prijašnjeg posjednika, tražiti porez.³⁸⁾ Ove »prazne« baštine postale su na taj način, što su ih njihovi posjednici, obrađivači zemlje, raja, napuštali, bježali od jednoga gospodara timara drugome, iako je sloboda kretanja raje bila ograničena. Raja je bila vezana za zemlju koju je obrađivala, i unošenje imena obrađivačevog u defter, označavalo je i pravno sankcionisanje te vezanosti. Na ovoj vezanosti obrađivača za zemlju i počiva cjelokupni sistem feudalnog gazdinstva. Pored bjekstva raje, kao uzrok postanku »prazne« baštine mogao je biti i taj, da obrađivač iza svoje smrti nije ostavio nasljednika.

Defteri pokazuju, da je glavni teret koji je ležao na baštini bila desetina (ušur), naturalna renta, koja nije svuda jednaka, jer je mogla da bude i veća (do polovine). Desetinu su davali i hrišćani i muslimani. U defterima zapisan je i porez zvan »salarija«,

³⁶⁾ Rukopis crnogorskog deftera iz 929 g. list 6 v.

³⁶⁾ Truhelka u Hist. podlozi agrar. pitanja u Bosni G. Z. m. 1915, str. 156 navodi jedan propis iz 1037 g. prema kome je vlaška i druga raja u Novom Šeheru, umjesto desetine i ostalih dažbina, plaćala godišnje na svaki kućni dim 100 akči filurije, a radi lakšeg plaćanja, odobrena su dva obroka i to o Đurdev-danu i Mitrov-danu. Po Požeškoj kanun-nami iz 1545 g. (G. Z. m. 1946, str. 134) filurija se plaća od svake kuće godišnje po pedeset akči u ime harača, a nije ekvivalent za druge poreze i dažbine, valjda uslijed prelaska stočara na zemljoradnju. Bosanska kanun-nama iz 1565. naređuje da se za filurdžijske zemlje plaća filurija po »vlaškom običaju« (»adetü eflakiye«). Po Hercegovačkoj kanun-nami, vlasli plaćaju pored filurije i desetinu. Vlasli koji nisu registrovani u starom defteru, plaćaju »po vlaškom običaju« desetinu. Već u kanun-nami zvoničkog sandžaka vidimo, da vlasli gube svoje privilegije u plaćanju filurije, a ostala je samo po vlastici da plaćaju poreze preko svojih primičura i knezova. Međutim, porez više nije filurija, nego harač, ovčarina i nameti (avariz).

³⁷⁾ Zemlja se mjerila dunumima. Dunum je prostor od 40 koraka u kvadrat, što bi iznosilo 900 m². Hammer, I, 417 navodi, da je dunum iznosio 45 lakata u kvadrat. Skarić, Sarajevo, str. 76, bilj. 2, ističe da se u sidžilima za mjeru zemlje često spominje »sklad« što danas označava široku lijehu na njivi, koja može biti velika 1000—3000 m². Kao druga mjera za zemlju u sidžilima se spominje »bat«, »kazuz« (kolac) i »čani«. U požeškoj kanun-nami iz 1545 g. spominje se kao mjera za zemlju i »plug«. Pri mjerenju zemlje upotrebljavan je konopac (»ip«).

³⁸⁾ Rukopis crnogorskog deftera iz 929, list 6 v.

koji se plaćao³⁹⁾ zajedno sa desetinom. Salarija se uzimala kao dopuna na slamu od pšenice, ječma, zobi i raži i to od 100 snopova 10 na ime desetine, a 3 na ime salarije.⁴⁰⁾ U defterima bila je upisana desetina i na sijeno, voće, pčele.⁴¹⁾ Nemuslimani su davali desetinu i od vinograda, a muslimani su plaćali »resm-i dönüm«.⁴²⁾ Ali, ako je musliman kupio vinograd od nemuslimana, daje desetinu. Ako nemusliman kupi vinograd od muslimana, neće plaćati »resm-i dönüm« kako je to zapisano u defteru, nego desetinu.

To bi bile glavne vrste naturalne rente, koje susrećemo u defterima.

Pri obračunu ušura u defterima se često upotrebljava izraz »kejl« (»keyl«), koja je riječ uzeta iz arapskog, a kod nas su je zvali kila. To je bila mjera za žito, koja nije imala određenu težinu, nego je varirala od sandžaka do sandžaka i šta više nije bila jedinstvena ni u samom sandžaku. Stoga, gotovo po pravilu u svakom defteru u kanun-nami određuje se težina kile. Najčešće se upotrebljavala »stanbolska kila« čija je težina iznosila između 18 i 20 oka.⁴³⁾ Vrijednost kile vrlo se često mijenjala.⁴⁴⁾ Za mjeru trgovačke robe susrećemo naziv kantar, čija je težina varirala u raznim krajevima.⁴⁵⁾ Kao mjeru za tečnost (vino, šira) u defterima susrećemo naziv »medra«, koja je takođe imala u raznim sandžacima različitu veličinu.⁴⁶⁾

Pored naturalnih renti u defteru su zapisane i novčane rente. Ovdje i dolazi do izražaja razlikovanje baštine od čiftluka. Jer, kako smo već naglasili, seljačko gazdinstvo muslimanske raje zvalo se čiftluk, a nemuslimanske baština. To je pravilo, iako se moglo desiti, da nemuslimani posjeduju čiftluk, a muslimani baštinu (uslijed kupovine, prelaska na islam), u kome je slučaju mjerodavno stanje zapisano u defteru. Prema tome muslimani posjednici baština plaćaju iste one poreze koje su plaćali i hrišćani, sve dok se defteri ne isprave.

³⁹⁾ Po hercegovačkoj kanun-nami iz 1047 (1637), od muslimana uzima se desetina od pšenice, ječma, zobi, prosa, raži, a od nemuslimana od 15 kola uzima se 2 kile salarika »tako izade od sedam ili od osam jedan«. U požeškoj kanun-nami iz 1545, kao i sremskoj iz 1588/89 ne spominje se salarija.

⁴⁰⁾ Iz fetve (pravnog mišljenja) Hajrudin muftije iz Sarajeva, objavljene u bosanskoj kanun-nami iz 1565 (G. Z. m. 1948, str. 215, bilj. 14) vidi se, da »salarija odgovara hrani. Ako spahija hrani svoga konja rajinskom zobi, a i sam bude jeo rajinska jela, ne može se uzeti salarija, protivno je zakonu. A ako od raje ne uzima ništa, nego želi uzeti salariju, može uzeti osmi snop, ali će spahija da ovrše kad bude uzeo u snopu, smatra se da je uzeta desetina od slame. Kod pšenice, ječma, zobi, raži, od ploda uzima se desetina i salarija od osam kila uzima se jedna kila, od svakog mada (20 kg.) uzima se 2,5 kile.«

⁴¹⁾ Požeška i bosanska kanun-nama određuju da se od 10 košnica uzima jedna. Međutim, već bosanska kanun-nama dozvoljava da spahija na mjesto košnice može uzeti taksu od jedne i po akče, a hercegovačka kanun-nama ovu rentu fiksira isključivo kao novčanu, određujući da se na 2 košnice daje 3 akče.

⁴²⁾ Požeška kanun-nama. Porez na vinograd i vrlo plodne zemlje zvao se »resm-i dönüm«. Po bosanskoj kanun-nami muslimani plaćaju za vinograd po dunumu 7 akči. Hercegovačka kanun-nama određuje da se uzima od muslimana za vinograd 5 akči po dunumu, dok nemuslimani daju desetinu.

⁴³⁾ 1 oka = 1.281 gr. pa je prema tome težila između 20 i 28 kg. (Belleten br. 42, 1947, str. 311). Bosanska kanun-nama iz 1530 g. određuje da kila u Sarajevu iznosi 50 oka.

⁴⁴⁾ Iz bosanske kanun-nama od 1565 g. vidimo da je u prethodnom defteru u Sarajevu kila iznosila 64 oke. Kako se kile u ostalim kadilucima u starom defteru nisu podudarale, to kanun-nama određuje da se »kejl« ima računati 60 oka. Iznimno u Novom Pazaru zadržana je stara vrijednost »kejla« oko 44 oke. Po zborničkoj kanun-nami kila je iznosila 33 osmanske oke. Tako je uneseno u novi carski defter, te ako u gradovima, tržištima i selima kupci i prodavci budu uvodili veće ili manje kile, neka se to ne praktikuje.«

⁴⁵⁾ Požeška kanun-nama. U Carigradu kantar teži 44 oke.

⁴⁶⁾ Bosanska kanun-nama iz 1530 g. određuje da osam medri čini jedan tovar, a zbornička kanun-nama računa da tovar sadrži četiri medre. Medra vjerovatno dolazi od »metra« ili »metreta« koja kao mjera za vino iznosi 5.33 litra.

Čiftluk je davao novčanu rentu koja se zvala »resmi čift«. Svaka defterska kanun-nama određuje njegovu visinu. Ova renta određivala se prema čiftluku, kao agrarnoj jedinici koja je mogla biti razne veličine. Prema bosanskoj kanun-nami iz 1565 g. »resmi čift« na cijeli čiftluk iznosio je 22 akče, a na pola čiftluka (»nim čift«) plaćalo se 11 akči. Onaj koji je oženjen, a posjedovao je manje od pola čiftluka, plaćao je »resmi benak« od 22 akče. Neoženjeni sin posjednika čiftluka, koji je sposoban za privređivanje plaćao je »resmi mudžered« u iznosu od 12 akči.⁴⁷⁾ Ako muslimanska raja nije imala nikako zemlje plaćala je »kara benak« u iznosu od 9 akči. Sve su ove rente plaćane početkom marta. Nasuprot tome, hrišćanske baštine, koje su kao takve upisane u defter, plaćale su ispendže od 25 akči. Oženjeni sinovi posjednika baštine,⁴⁸⁾ koji su punoljetni i sposobni za privređivanje, plaćali su 25 akči ispendže.

U slučaju da hrišćanin posjeduje baštinu, koja je u defteru upisana na muslimana, plaćao je »resmi čift« i obrnuto, ako je musliman posjedovao baštinu plaćao je ispendže.⁴⁹⁾

Osim ovih dažbina, u defterima nailazimo i neke novčane rente, koje su uzimane za izvjesne manje poljoprivredne produkte. Tako je od povrća uzimana dažbina koja se zvala »resmi bostan«, a od lana »resmi-ketan«.⁵⁰⁾ Svaka kuća je plaćala 5 akči travarine (»resm-i gıyah«). Plaćane su dažbine i za mlin »resmi asjab«, a iznos ove takse je zavisio od njegovog rada u toku godine. Ako je mlin radio cijelu godinu uzima se taksa od 30 akči, što je registrovano u defteru. Međutim, mlinovi na Savi plaćali su veću taksu od 50 akči.⁵¹⁾ Svako domaćinstvo plaćalo je po 2 akče feudalcu za čuvanje polja. Ova taksa upisana je u defterima kao »poljačina«.⁵²⁾ Novčana renta plaćala se i za ovce (»resmi ganem«, »koyun resmi«) i to 1 akča za 2 ovce. Isti iznosi su plaćani i za svinje (bid'at-i hınzir).⁵³⁾

Osim ovih poreza i dažbina, koje su bile vezane za zemlju, u defterima nailazimo i na neke administrativne takse koje je raja morala plaćati, a nazivane su jednim imenom »baduhava«.⁵⁴⁾ U ovu vrstu dažbina spadale su mladarina (»resmi arusane« ili »gerdek hakki«),⁵⁵⁾ taksa za vjenčanje (»resmi nikah«), dimarina (»resmi dūhan« ili »tutun

⁴⁷⁾ Po hercegovačkoj kanun-nami iz 1637. »resmi benak« je iznosio 9 akči, a »resmi mudžered« 6—7 akči.

⁴⁸⁾ Po hercegovačkoj kanun-nami ispendžu su plaćali svi hrišćani, bez obzira da li su oženjeni ili ne.

⁴⁹⁾ Bosanska kanun-nama iz 1565.

⁵⁰⁾ Iz jednog defteri mufassal-a iz god. 1255.

⁵¹⁾ V. bosansku kanun-namu iz 1565 i požešku iz 1545.

⁵²⁾ Bosanska kanun-nama iz 1530.

⁵³⁾ Požeška i hercegovačka kanun-nama.

⁵⁴⁾ Baduhava (»bād-ü havâ«) doslovno znači vijetar i vazduh. Truhelka smatra da se pod baduhavom podrazumjevaju porezi koji nemaju vezu sa zemljom nego se plaćaju za »stanovita idealna prava, kao pravo ženidbe, osnivanja kućne zajednice, nasljedivost posjeda i konačno otkup tjelesnih kazni novčanim globama. U današnjem običnom govoru označuje riječ isto, što i naše »badava«. (Hist. podloga agr. pitanja u Bosni, G. Z. m. 1915, str. 168, bilj. 6). Baduhava je pripadala spahiji i sandžakbegu na jednake dijelove. (Bos. kan. iz 1565.) Baduhava se plaćala do najnovijeg vremena, što se vidi iz potvrde bosanskog defterdara Safeta iz god. 1843, kojom potvrđuje, da je »naplatio 338 groša 85 akči od Derviš bega od mukate i to od filurijske takse, zemljarine i baduhave, koja spada u duvanjsku nahiju«. (Tur. arh. Zem. muzeja br. 3426).

⁵⁵⁾ Ovu taksu bio je dužan da plaća otac prilikom udaje svoje kćeri. Mladarinu su plaćali kako muslimani, tako i hrišćani. Muslimanska raja plaćala je taksu za udaju djevojke 30 akči, a za udovicu 15 akči. Hrišćani plaćali su taksu za djevojku i udovice pri njihovoj udaji, ako su boljeg stanja, 30 akči, a siromašni 15 akči. (Bos. kan. iz 1565.) Po bos. kan. iz 1530. mladarina se uzimala od bogatih 60, od siromašnih 40 akči, od hrišćanskih djevojaka po 30 akči, a od udovica bogatih 30 akči, od srednjeg imovnog stanja 20 akči, a od siromašnih 15 akči.

resmi«),⁵⁶⁾ novčane kazne («cürmü cinayet»),⁵⁷⁾ prenosna taksa («ciftlik tapusu»), taksa na zemljište pod kućom («evyeri tapusu»).⁵⁸⁾

Obračunavanje novčanih renti u defterima vrši se u akčama. To je sitni srebreni novac koji je u vrijeme svoga prvog kovanja u XIV vijeku težio 0,750 grama srebra. U XV vijeku u Sarajevu kovalo se iz jednog grama srebra 4 akče. Vrijednost akče, kao što vidimo, tokom vremena se mijenjala.⁵⁹⁾

Kako smo već u početku naglasili, svaki je timar sahibija imao izvadak iz mufassal deftera, koji je ustvari bio vjerna kopija sandžačkog deftera i odnosio se na njegov timar. U ovom izvodu tačno su označene kako baštine i njezini posjednici, tako i sve rente prirodne i novčane, na koje je spahija imao pravo. Sve promjene u posjedovnim odnosima na zemljištima koja su sačinjavala timar, unosio je spahija po pravilu u taj defterski izvod, tako da se on pojavljivao kao neka vrsta zemljišnoknjižnog činovnika. Nikakva promjena u posjedovnim odnosima nije se mogla izvršiti na zemljištima koja su sačinjavala timar bez odobrenja timar sahibije i plaćanja određene tapijske takse («tapu-resum», «resmi-tapu»).⁶⁰⁾ Nakon plaćanja tapijske takse, lice koje ju je uplatilo stiče pravo na tapunamu (ispravu o posjedu).⁶¹⁾ Tapunama je dokaz da je dotični posjednik na zakonit način došao do posjeda zemlje i mogao je svakoga odbiti ko bi ga u posjedu uznemiravao. Požeška kanun-nama iz 1545 g. naređuje da »dogod svaki drži tapijom svoje čifluke, livade, vinograd i baštu i (dogod) plaćaju bez zaostatka šeriatom propisanu desetinu, neka se niko protivno šeriatu, kanunu i defteru ne meša, neka ne čini pritisak i neka ih ne sprečava u uživanju njihova dobra«. U slučaju da je gospodar timara primio tapijsku taksu a nije izdao tapiju tj. formalno nije pribaviocu predao zemljište u posjed, pribavilac je stekao posjed punovažno. Ako timar sahibija izda tapiju a ne naplati tapijsku taksu, u slučaju promjene gospodara timara, novi gospodar ne bi mogao tražiti neplaćenu taksu. U slučaju da ima više gospodara na jednom timaru, za punovažan prenos dovoljna je privola samo jednog.⁶²⁾ Plaćajući tapijsku taksu pribavilac ne samo da je stekao pravo na posjed zemljišta i na unošenje u defter svoga imena kao posjednika, nego i njegovi najbliži srodnici dobijaju pravo na nasljeđivanje te zemlje u slučaju njegove smrti. Po zakonu o tapiji («kanuni tapu») koji je bio sastavni dio »defteri mu-

⁵⁶⁾ Mladarinu ili svadbarinu plaćala je i kuća u koju se djevojka dovodi. Ova taksa zvala se »resmi duhan« i iznosila je 6 akči.

⁵⁷⁾ Novčane kazne na koje je kadija osudio prestupnika, pripadale su pola sandžakbegu i gospodaru timara. (Zvor. kan.) Samo na slobodnim timarima (serbest-timari) imao je pravo da uzme cjelokupnu novčanu kaznu. U slobodne timare spadaju timari miralema, dizdara, subaše, ceribaše i čauša. (Truhelka, op. cit. 199).

⁵⁸⁾ Bez dozvole spahijine, posjednik nije smio sagraditi kuću na svome posjedu. Taksa za tu dozvolu zvala se ev-yeri tapusi (dam-tapija) i iznosila je 20—50 akči, što je zavisilo od veličine zgrade. Ova taksa nije se plaćala, ako je kuća podizana na starom kućištu.

⁵⁹⁾ Vrijednost akče prema zlatu od 1476—1584 bila je ova: 1 talir 40 ački, 1 krstati talir 50 akči, 1 mađarski zlatnik 60 akči, 1620 g. 1 dukat je iznosio 200 akči. (Prema Hadžibegiću, Rasprava Ali Čauša, str. 144, bilj. 9).

⁶⁰⁾ Hammer, I, 376, tvrdi da tapu dolazi od grčkog τῆρος što znači zemlja.

⁶¹⁾ Formular tapije izgledao je ovako: 1) uvodna formula: »uzrok je ovom pismu ovaj...«, 2) konstatuje da u timaru izdavača tapije prodaje neki X nekom Y izvjestan objekat, 3) izdavač dozvoljava prodaju, uzima tapu-resum, izdaje tapiju i veli za Y »dok god plaća šeriatsku desetinu, koju valja od godine do godine davati, zapovijedam s moje strane svakoj drugoj strani, da mu ne smeta i da ga ne buni.« 4) muhur izdavača. Iza toga na dnu se nalaze otisci prstiju izdavača s ispisanim imenom i sa strane svjedoci. Kasnije je uziman pred kadijom poseban temesuč (prodajni ugovor) i huđzet, šeriatska odluka u agrarnim stvarima, koji je trebalo da bude zaveden u cjelini u kadijski protokol (sidžil). Marasović, Fojnička regesta, str. 82.

⁶²⁾ Truhelka, op. cit. 177.

fassal-a«, uz koji je bila i kanun-nama iz 1565 g. vidimo da su posjed zemlje nasljeđivali iza smrti posjednika njegovi sinovi, koji su bili oslobođeni od plaćanja tapijske takse (»tapu«). U slučaju da nije bilo sinova, pravo prvokupa imaju braća umrlog posjednika, i to samo rođena i po ocu, a ne po majci, plaćajući tapijsku taksu u onoj visini kako to odrede nepristrasni muslimani. Od 1568 g. (zulkade 975) priznato je pravo i kćeri da može dobiti zemlju iza smrti svoga oca, ako ne bi bilo sinova, plaćajući odgovarajuću tapijsku taksu.⁶³⁾ Ako ne bi bilo ovih srodnika, mogao je spahija dati zemlju kome god hoće po plaćanju tapijske takse. Isto tako, mogao je spahija slobodno da raspolaže sa zemljištem koje nije uzastopce tri godine obrađivano, dajući ga drugome obrađivaču uz plaćanje »tape«. Time što je dobio tapiju, posjednik zemlje stiće na njoj pravo stalnosti takozvani »hakki karar« da ga spahija ne može dići sa zemlje dok je obrađuje. Već od prve polovine XVI vijeka mogao je posjednik otuđiti svoj »hakki karar« uz odobrenje spahije.⁶⁴⁾ Potpuno opravdano ističe Skarić, da je ovdje zametak docnijeg čiflukskog sistema, gdje obrađivač zemlje ima nad sobom ne samo spahiju, nego i čifluk-sahibiju. Čifluk sahibija daje spahiji sve dažbine koje njemu pripadaju, a obrađivač čifluk sahibiji ne samo spahiske dažbine, nego i još neke posebne.

Zakon o tapiji iz 1565 g. dozvoljava posjedniku zemljišta da ovo može otuđiti (prodati, pokloniti, zamjeniti), ali samo sa prethodnim odobrenjem spahije. Bez ovoga odobrenja, takav pravni posao bio bi ništetan i ne bi proizveo nikakvo pravno dejstvo. Kod prodaje, tapijska taksa je mnogo veća i iznosila je desetinu kupovne cijene.

Samo izuzetno upisi u defterima neće imati prednost nad faktičkim stanjem. Po zakonu o ukinutim čiflucima iz 1565, ako prilikom popisa ne bude prisutan posjednik zemljišta koji na njega ima pravo ili ako nema pri ruci ispravu o posjedu, pa se takvo zemljište u defteru upiše na drugoga, posjednik koji je tu zemlju uživao prilikom popisa imaće prednost, ukoliko svoje pravo dokaže. U tom slučaju upisati u defteru posjednik se briše, a upisuje se prethodni posjednik. Na ovaj način dovodi se u saglasnost faktičko stanje sa pravnim. Isto tako, ako je raja iskrčila zemljište i nesmetano ga posjeduje više od deset godina, za koje vrijeme spahija nije tražio tapijsku taksu, stiće takav posjednik i bez nje pravo na to zemljište i da kao zakonit posjednik bude upisan u defteru. Stanje u defteru neće biti mjerodavno ni onda, kad zemlja koja je upisana ne postoji, nije u sastavu timara. Spahija ne bi mogao pozivajući se na defter tražiti prihode sa takve zemlje.

Posjednici zemalja mogli su da zahtijevaju isprave u kojima bi bio tačan opis granica njihovog posjeda prema defteru.⁶⁵⁾

Pored naturalne i novčane rente, iz kanun-nama, koje su sastavni dio deftera, vidimo da je bilo tragova i radne rente, kuluka. U Bosni i Hercegovini sačuvali su se relikti

⁶³⁾ »Sin-musliman ili brat-musliman po ocu od hrišćanina ili obratno, od muslimana sin-hrišćanin i njegov brat-hrišćanin po ocu ima pravo da dobije zemlju uz »tapu« (Bos. kanun-nama iz 1565). Tapijska taksa po procjeni nezainteresovanih muslimana iznosila je odprilike vrijednost jednogodišnjeg prihoda zemlje. Skarić, op. cit. 78.

U turskom arhivu Zem. muzeja nalazimo više tapija kojima spahija dodjeljuje zemlju kćerima iza smrti njihovog oca. Tako tapija spahije Muhameda Sadika iz 1778 g. izdata je na upražnjenu zemlju u selu Šašićima u nahiji Rešnici, srez Foča, iza umrlog Ahmet-baše, njegovoj kćeri Fatimi, pošto nije ostavio muškog potomka. Spahija predaje Fatimi zemlju u ruke pod uslovom da je obrađuje i njemu daje desetinu i ostale uobičajene dažbine. Inv. br. 3247.

⁶⁴⁾ Vidi primjere kod Truhelke, op. cit. 176: Skarić, Iz prošlosti B. H. str. 8.

⁶⁵⁾ Tako povjerenik mukate carskih dobara u Vlasenici izdaje »na zahtjev posjednika u selu Durdević u Pašića Seferbega Arnautovića, te posjednika u selu Meliću, popa Mihaila Melića, Kreče Mihaila, Todora i Milana, pismeni opis posjeda Seferbegova i baština gore spomenutih hrišćana, koji je izvadio iz carskog deftera i predao im ga u ruke, prema kojem će plaćati povjerenicima mukate desetinu«. (Turski arhiv Zem. muzeja inv. br. 3365).

rabota, vjerovatno iz razloga što je veliki dio bosanske vlastele prešao na islam i tako su zadržali privilegije koje su prije imali, a u koje su spadale i rabote. U daljem razvoju turskog feudalizma rabote sve više jačaju, naročito pred njegov raspad, kada su begluk čifluk sahibije obrađivale sve čiflije zajednički »angarijom« bez ikakve naknade.⁶⁵⁾ Truhelka⁶⁷⁾ navodi odredbu iz kanun-name iz god. 937, prema kojoj je hrišćanska raja dužna da radi na beglučkom vinogradu tri dana na godinu, a tamo gdje nema vinograda ta obaveza ne postoji. Ova kanun-nama zabranjuje da se od hrišćana uzimaju konji i kola na silu i da se ne gone na težak posao («juklu iš»). Sličnu zabranu nalazimo i u požeškoj kanun-nami iz 1545 g. Novi zakon za bosansku livu iz 1047 (1637—38)⁶⁸⁾ naređuje da »vlasi, koji su nastanjeni na pustoj srpskoj zemlji, pošto filurdžiji dadu filuriju, neka, po srpskom običaju, dadu spahiji svoju desetinu, a neka ne vrše trodnevnu rajinsku službu, to je protivno zakonu«. Iz ovoga se može zaključiti da ostala hrišćanska raja, koja nije plaćala filuriju, nije bila oslobođena od »trodnevne rajinske službe«, koja se navodi u kanun-nami iz 937 g. nego je to oslobođenje važno isključivo za vlahu stočare, koji su inače uživali privilegije u odnosu na ostalu rajnu.

Kao što iz prednjega vidimo u turskom feudalnom poretku u Bosni održala se rabota, kuluk, doduše u vrlo smanjenom obimu, ali tendencija je bila da se poveća, jer razvitkom feudalnih odnosa feudanci teže da povećaju sve dažbine i terete, pa prema tome i rabote.

U defterima nalazimo registrovanje vakufa, manastira i crkava sa njihovim dobrima. Samo je ona crkva mogla da postoji koja je bila zapisana u defter. Kanun-nama bosanskog sandžaka iz 1530 g. naređuje da se novopodignute crkve na mjestima koje nisu zapisane ni u starom defteru imaju razoriti. Iz rukopisa crnogorskog deftera iz 929 g. (list 58v.) vidimo detaljno upisivanje vakufskih i manastirskih dobara (zemalja, vinograda, šuma, mlinova, ribnjaka) i naređenje da poreze plaćaju otsjekom.⁶⁹⁾

Takode nailazimo u defterima registrovane i carine (badž). Pomenuti crnogorski defter (list 68 v) pominje carinu tvrđave Stari grad, tvrđave Kotor i sela Kruči (?) u nahiji Crnici. Bosanske kanun-name takode spominju »badž«, samo se pod njim ne podrazumjeva samo carina, nego i unutrašnja trošarina.⁷⁰⁾

III

Naprijed izloženi sistem zemljišnih knjiga trajao je u Turskoj, dok je trajao i timarsko-spahijski sistem. Sa jačanjem protivrječnosti u turskom feudalnom poretku, sa sve većim suprotnostima između centralne vlasti i feudalaca, dolazi do slabljenja centralne vlasti i to potpomaže pojavu novih feudalnih odnosa čiflijskih.⁷¹⁾ Preko zemljišnih knjiga,

⁶⁵⁾ V. Skarić, G. Ist. dr. 1949, 9.

⁶⁷⁾ G. Z. m. 1915, str. 203.

⁶⁸⁾ V. G. Z. m. 1934, str. 109.

⁶⁹⁾ Iz kanun-name ovoga deftera vidi se da su manastiri imali privilegiju da porez plaćaju otsjekom. U defteru se spominje više manastira: sv. Nikola u Rijeci, sv. Nikola na ostrvu Vranini, Prečista Kom na jezeru Bojani, sv. Gospa na Cetinju (list 58 v.).

⁷⁰⁾ V. Bos. kan. 1530, požešku kan. 1545, bos. kan. 1565, bos. herc. 1637.

⁷¹⁾ Kao što je poznato, janjičari su plaćani novcem, a ne na naturalan način, kao što je to slučaj sa konjicom-spahijama. Međutim, kad je u XVIII vijeku došlo do rušenja feudalnih odnosa u Turskoj uslijed jačanja gradske privrede, janjičari nisu mogli da se isplaćuju iz državne kase. Zato su počeli da pored spahija dižu sa mirijskih zemalja jedan dio prihoda. U početku su janjičari uzimali u zakup spahijsku zemlju, a zatim su silom uzimali u zakup seljačke posjede. Janjičari nikad nisu prisvajali spahijske funkcije (civilna vlast, poreznicka i zemljišnoknjižna služba), ni prihode koje su one donosile, nego je spahija i dalje nastupao kao predstavnik države. Janjičari, kao čifluk sahibije, za samovlasno zauzete seljačke posjede dobijali su tezkere, isprave